

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (95)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Ибраева Г., Хасенов С. Тәуелсіздік жолы және Ұлттық музей	4
Таймагамбетов Ж.К. Краткое содержание докладов автора на международных научных конференциях проекта ЮНЕСКО «Великие переселения народов» (2008-2019 гг).	14
Сыпатайқызы З. Тәуелсіздік жылдарындағы түркілік этномәдениеттердің жаңғыруы	28
Тоқпанов Е.А., Ботбаев А.К. Тарихи-мәдени және табиғи киелі орындардың еліміздің бірлігін сақтаудағы алатын орны	37

Мәдениеттану

Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә. Таңба-жазу – адамзат танымы мен тарихының құнды ақпараты	44
--	----

Этнография

С. Дж. Атдаев. Исторические данные о туркменской дыне и арбузе	56
Хасенов С.С. Қорғаныс жарағына жататын сауыт түрлеріне қатысты қалыптасқан атаулар	76
Бекзатқызы И. Ақмола облысы Бурабай ауданының топонимиясы: қалыптасуы және қазіргі жағдайы	88

Археология

Хуанган Т. Ат әбзелі: жүгеннің шығу тарихы	100
Әуезов Қ.Ж., Искаков А.Ш. Ұлытау – Жезқазған өңіріндегі Алтын Орда кезеңі ескерткіштерінің зерттелуі	107

Тарих. Тұлға. Тағылым

Асанов Қ.Д. Евней Букетовтің қаламгерлік қыры	115
--	-----

Филология

Байтанасова Қ.М. Абай өлеңдеріндегі мәтінаралық жүйе сипаты	122
Сағынадин Г.С. Фольклорлық сюжет: жанр және түркілік мотив көріністері	140

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30th anniversary

Ibraeva G., Khasenov S. The way of independence and the National museum	4
Taimagambetov Zh.K. Summary of the author's reports at international scientific conferences of the UNESCO Project «Great migrations of peoples» (2008-2019)	14

Sypataikyzy Z. Revival of turkic ethnoculture in the years of independence	28
Tokpanov E. A., Botbaev A. K. Role of historical, cultural and natural sacred places in preserving the unity of the peoples of our country	37

Cultural Studies

Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A. Symbol-letter – valuable information of human cognition and history	44
--	----

Ethnography

S. J. Atdaev. Historical information about turkmen melon and watermelon	56
Khasenov S.S. Formation of terms of armour types belonging to protective equipment	76
Bekzatkyzy I. Toponymy of Burabay district of Akmola region: formation and current state	88

Archaeology

Khuangan T. Horse harness: the history of the origin of the bridle	100
Auevov K.Zh., Iskakov A.Sh. RResearch of monuments of the Golden Horde period of Ulytau-Zhezkazgan region	107

History. Personality. Reading

Asanov K.D. The literary facets of Yevney Buketov	115
--	-----

Philology

Baytanasova K.M. The characteristic of the intertext system in the verses of Abay	122
Sagynadin G.S. Folklore plot: genre and turkic motifs	140

Сағынадин Г.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СЮЖЕТ: ЖАНР ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК МОТИВ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада түркі халықтарындағы Алып бейнесіне құрылған сюжеттер қарастырылады. Зерттеу мақсаты – аталған түркі халықтарындағы Алыпқа қатысты сюжет пен мотивтердің жанрлық болмысын саралау, оның бейнелік сипатының бір-бірімен қаншалықты үндесетінін айқындау, тарихи-генетикалық сабақтастықтың қандай дәрежеде орын алғанын, яғни, алыптар туралы мифологиялық сюжеттердің түркілік табиғатын таныту.

Түйін сөздер: фольклор, аңыздық проза, миф, мифология, мифтік құбылушылық, аңыз, эпсана, тотем, Алып, Улып.

Бұл зерттеу мақаламыздың негізгі нысаны – түркі халықтарындағы Алыптар туралы фольклорлық мәтіндердің жанрлық аясы болмақ. Түркі тілдес елдердің әрқайсысында бұл мәтіндер түрлі жанр аясында қарастырылған. Бір топ зерттеушілер (В.К. Соколова, Н.А. Криничная, А. Анцелане) алып туралы сюжеттерді аңызға жатқызады. Түркі халықтары (татар, башқұрт, чуваш, т.б.) фольклорында да көп жағдайда бұл сюжеттерді аңыз аясында қарастырған. Алайда, бұған қарама-қайшы ой-пікірлер де жоқ емес. Мәселен, татар ғалымы М. Гилязутдинов алып жөніндегі татарлардың Бұлғар қаласы мен бұлғар хандығы туралы ежелгі наным-сенімге негізделген аңыздары ішінде қарастырады да, бірақ жанрлық табиғаты жағынан аңыз (белгілі бір мекенге байланысты) бен эпсана (алыптың фантастикалық бейнесі, ерекшелігі) арасындағы аралық, перифериялық сипат алатынын атап кетеді (Гилязутдинов, 2000: 19). Башқұрт ғалымы Ф.А. Надршина

бұл прозалық шығармаларды эпсанаға жатқызады (Надршина, 1987: 19). Қазақ, алтай фольклорында алып туралы сюжеттер мифтер қатарында қарастырылады. Сонымен қатар топонимикалық эпсаналар ретінде де зерттеу нысанына алынған. Мәселен, зерттеуші А. Пангереев мұндай қазақ сюжеттерін топонимдік эпсаналар қатарында көрсетеді: «Ел ішінде айтылатын бұл әңгіменің мәнісі таудың өз алдына оқшау тұруы немесе ол жерді бұрын қалмақ мекендегеніне байланысты болса керек. Әйтеуір болған жайдың ізін көнеге меңзеу үшін ел қиялы оны қалмақпен байланыстырған, бұл сюжеттің эпсаналық сипаты да осында» (Пангереев, 2010: 117).

Ғалым Г.Г. Ильина мұндай мәтіндерге «топонимикалық» деген атауды қолдануға қарсылығын білдіреді. Басты қаһарман Улып болғандықтан, бұл әңгімелерді (сказания) ерте тарихи аңыздарға жатқызады: «Наличие в содержании сказаний некоторой «историчности» и в то же время мифологических

мотивов, их тематическая обособленность от других жанров народного эпоса дало основание чувашским ученым выделить их в особый жанр эпических сказаний. Анализ имеющихся материалов позволяет говорить о них как о ранних исторических преданиях» (Ильина, 2006: 114).

Чуваш фольклорында алып бейнесі Улып деген атпен белгілі. Улып туралы мәтіндердің жанрлық атауын анықтауда чуваш ғалымдары түрлі терминдерді пайдаланған. Ғалым И. Тукташ «эпосла юмахсем» – «эпикалық ертегілер» деп атаса, зерттеуші Н.Ф. Данилов «легендалла юмахсем» – «легендалық ертегілер» деген терминді қолданады. Тарихшылар: П.В. Денисов «эпосла халап» – «дәулер туралы эпикалық әңгімелер (сказания)»; В.Ф. Каховский – «ауызша аңыздар» деп береді. Фольклорист И.И. Одюков еңбектерінде келесі терминдер кездеседі: «улапсем синчен хывна эпосла халапсем» – «улыптар туралы әңгімелер (сказания)», «улап халапесем». Чуваш фольклортануында осы «улап халапесем» атауы тұрақталған (Ильина, 2006: 99).

Алып – батыр деген мағына берген. Мұндай мәнде қолданылуы XII ғасырдың басындағы бұлғар ақыны Құл Әлидің «Кыйссаи Йусуф» поэмасында кездеседі. Автор Йусуфты сипаттағанда «жүрегі Алыптың жүрегіндей» деген тіркестерді қолданады. Бұл атау бұлғар эпитафияларында да, мәселен, Бұлғар қалашығы маңынан 1309 жылмен қойылған құлпытаста орын алған: «Сына Оураз, Урум Алпа, надмогильный знак» (Хакимзянов, 1978). XVII ғасырдағы «Дафтари Чингиз наме» сынды тарихи-әдеби ескерткіште Алып есімінің аталуы ерекше маңызға ие. Мұнда автор татар халқы тарихының Бұлғар кезеңін айтқанда «Алыптар заманы иде» (Алыптар уақыты еді) деп қолданады.

Бұған қатысты Ф. Урманчеев «как представления об эпических богатырях-великанах, так и легенды и предания... были хорошо известны в древней Булгарии» (Гилязутдинов, 2000: 19) деген орынды пікір білдіреді.

Алып туралы сюжеттерді зерттеу үшін, алдымен алып бейнесі мен оның функциясын қарастыру қажет. Мифологиялық алыптар ертегі пен эпостағы дәулерден мүлде басқа категорияға жатады.

Чуваш аңыздарында улып-дәулер ұзын бойлы алғашқы адам болып сипатталады: «Ертеде өте үлкен адамдар өмір сүрген». Олардың бойы салыстыру арқылы көрсетіледі:

1) табиғи нысандармен салыстыру: «Аспанмен тірескендей»; «Терең өзендер, биік ормандар оның белінен ғана келетін»; «Жүзжылдық, мыңжылдық ормандарды аттап жүре беріпті»;

2) адаммен салыстыру: «Жанында бес метрлік ер бала жатыр екен»; «Егістікте бір адамды көрсе, оны аты және соқасымен бірге қалтасына салып, үйіне әкелетін» (Ильина, 2006: 103).

Башқұрт аңыздары мен әпсаналарында да алыпты «был исполинского роста, шагал с вершины одной горы на другую» (Надршина, 1987: 19) деп суреттейді.

Бұлғар батырлары туралы аңыздардың алғашқы нұсқалары 921-922 жылдары бағдаттық елшілік құрамында Бұлғарға келген араб саяхатшысы Ибн Фадлан жазбаларында кездеседі. Сондай-ақ 1135 жылы Бұлғарда болған Андалусия (Испания) арабы әл-Гарнати еңбектерінде бар. Әл-Гарнати бұл батырлардың өмірде болғанын, тіпті, біреуін өз көзімен көргенін жазады. Оның аты – Дафги екен. Егер араб саяхатшылары дәулердің бойы туралы нақты цифрлар келтіретін болса, ал кейінгі аңыздарда Алыптар (халық батырларды осылай атаған) ұзын бойлы болып суреттеледі: «Олар қарағай бойлы болған екен» (Алып адамдар), «шыршалы ормандарда шөп арасында секілді жүріпті, өзендерден кішкентай құдықтан аттағандай өтіпті» (Үлкен адамдар) (Гилязутдинов, 2000: 18).

Алыптарға тән ерекшеліктің бірі – олардың керемет күші болып табылады. Сюжеттерге сай бұл батырдың өмірге келуі ғажайып жағдайда болады. Мысалы, чуваш фольклорында «Ұлы Еділ жағасында Аслатидың (найзағай құдайы) Улып атты баласы өмір сүріпті делінеді» (Ильина, 2006: 103). Басқа мәліметтерде оны құдайдың өзі жаратқан: «Құдай, алғашқыда ойланбай, адамдарды өте үлкен қып жаратыпты» (Ильина, 2006: 104); «Улып туған кезде Жоғарғы құдай үйде жұмыссыз отырыпты. Сондықтан оның барлық жұмысын әйелі істепті. Жоғарғы Құдай баласына дарытатын күш дайындапты. Әйелінің қызғанышынан Құдай бүкіл күшін Улыпқа беріпті» (Ильина, 2006: 105).

Башқұрт ертегілік емес прозасындағы алып туралы зерттеуші М. Валиева: «Обычно его описывают как мужчину большого, статного и исполинского телосложения, физически очень сильного и крепкого как дуб, а также меткого в стрельбе из лука» (Валиева, 2014: 38) десе, А.Н. Афанасьев алыптардың ерекше дене бітімі мен айырықша күш-қуаты болуының мәні олардың жоғарғы күштермен байланысты болуында деп есептейді: «Богатырь (от слова бог) есть существо божественное и потому наделенное необычайными силами и великанскими размерами, приличными грозным стихиям природы» (Афанасьев, 2008).

Демек, әлемдік мифологияда алыптардың табиғатпен генетикалық байланысы – ортақ сарын. Бұл түркі фольклорына да тән.

Чуваш аңыздарында улыптың таумен байланысы жиі аталады. Бұл – өте маңызды деталь: «Өлгеннен кейін оны биік таудың басына жерлепті»; «Сол түні Улып түн жарымда құдайлармен тілдесу үшін тауға шығыпты» (Ильина, 2006: 105). М. Стеблин-Каменскийдің: «Они живут в горах и пустынях, сами они полубоги, полугоры» (Стеблин-Каменский, 1976), – деген сөзінің жаны бар.

Жалпы, мифологиялық танымда тау ұғымы жақсылық, кереметтік бастауы ретінде түсіндіріледі. Тау – Құдай мен осы жарық дүние арасындағы байланыс нүктесі іспетті. Тіпті, Құдайдың өзі тау кейпінде болады. Бұл тұрғыда ғалым Н.А. Криничная мынадай пікір білдіреді: «Таковы же великаны русских преданий, которые в конце жизненного пути уходят под землю, в гору, превращаются в различного рода окаменелости, оставляя после себя весьма характерные атрибуты, либо следы своей деятельности. Посредством этих атрибутов раскрывается заключенная в них сущность самих персонажей. То обстоятельство, что подобные проявления и превращения совершаются с великанами в момент их смерти, может расцениваться как возвращение их к изначальной сущности, как своего рода реинкарнация, способностью к которой наделяются в первую очередь тотемные предки. Если вспомнить, что сгорами, скалами, камнями связаны представления о тотемических центрах, а подчас и о самих тотемных предках, к которым родовая община возводила свое происхождение, то вполне допустимо предположить наличие в образе

великанов древнейшей-тотемистической – подосновы, вследствие чего осуществляется преемственная связь данного персонажа с образом мифического предка» (Криничная, 1987).

Бұл чуваш ертегілік емес прозасындағы сюжеттермен дәлелденеді: «Күллі чуваш халқы Улыптан өз бастауын алады»; «Адамзаттың тіршілігіне дейін Улып пен оның анасы өмір сүрген» (Ильина, 2006: 106). «Бізден бұрын улыптар тіршілік етіпті»; «Ертеде, су тасқынына дейін Улыптар өмір сүріпті делінеді» (Ильина, 2006: 102).

Түркі фольклорындағы алып туралы сюжеттер адамзаттың жер бетінде пайда болуының архаикалық мотивін сақтаған. Чуваш аңызы бойынша жер бетінде әлі адамдар болмаған кезде улыптар тіршілік еткен. Бір күні улыптардың бірі өз күшін қайда жұмсарын білмей, айналадағы барлық ағаштар мен өсімдіктерді тамырымен қосып жұлып алыпты. Мұны білген анасы: «Сенің бойыңда жын бар. Өз қолыңды шап!» депті. Улып барлық саусақтарын жұлып, жерге отырғызады. Біраз уақыттан соң еккен саусақтардан ұсақ жануарлар өсіп шығады. Улыптар оларға тиіспейді. Соңында бұл жануарларды адамдар деп атапты» (Чувашское народное..., 2004: 89).

Келесі бір мысалда улыптың анасы: «Олар жерден үлкен топ болып шығады, көбейе бастайды» деген болжам жасайды (Чувашское народное..., 2004: 31). Бұдан біз аналық ру дәуірінің архаикалық белгілерін көреміз. В. Канюков (Канюков, 1971: 89), И. Одюков (Одюков, 1973) сынды ғалымдар да улыптар туралы әңгімелерді матриархат кезеңімен байланыстырған еді Улыптардың сол дәуірде пайда болғанын сюжеттер мазмұны дәлелдейді. Өйткені улыптың анасы рубасы ретінде суреттеледі: улыптар барлық кезде анасын тыңдайды.

Жоғарыда аталған фактілерден айқындалатын мәселе – түркілердің алыптарды ру-тайпаның арғы атасы (тотем) ретінде тануы. Бұл ежелгі адамдардың дүние туралы, табиғат пен адам туралы наным-сенімдерінен хабар береді.

Оттың пайда болуы да Улып бейнесімен сабақтас: «Сол мезетте аспаннан жұлдыздың бір бөлігі (Улып атқан садақтың жебесі тиіп) түседі. Улып еменді жұлып алып, тамырын жоғары қаратып, ағып жатқан жұлдыздың

астына тосады. Ағаш жана бастайды» (Ильина, 2006: 106).

От – зороастризм ілімінің басты элементі болса, Улып туралы аңыздар ежелгі зороастризмнен хабар беріп, сол дәуірдегі ең басты құдай Ахура-Мазда туралы сөз қозғайды. Мәселен, бір сюжетте алып батыр Арамази тауының етегінде өмір сүретіні, Құдайдың Улыптың әкесін кішкентай адамдарды ренжіткені үшін Арамази тауының шыңына байлап қойғандығы айтылады (Ильина, 2006: 104). Бұл мәтіндердегі Арамази сөзі Ахура-Мазда секілді жақсылық құдайының атынан туындаса керек.

Алыптың демиург ретінде көрінісі оның бұлттарды көтеруінен, өзендер мен көлдерді жаратып, өзендердің арналарын, бағыттарын өзгертуінен нақты байқалады. Сонымен қатар Алып кемпірқосақтың пайда болуына ат салысады, күн мен түнді орналастырады, аспанды жерден бөліп тұрады және оның көз жасынан өзендер мен көлдер пайда болса, саусақтарынан кішкентай адамдар, ал денесінен таулар жаратылады.

Түркі халықтарының сенімі мен фольклорлық материалдарын қарастыра отырып, Алыптың полистадиялық және полисемантикалық бейнесіне көз жеткіземіз. Өйткені Алып – алғашқы адам, демиург, «мәдени қаһарман» ретінде орын алып, мифтік түсінікпен байланыс табады.

Алайда, кейбір мәтіндер алыптар мен адамдардың бір уақытта өмір сүргенін сипаттайды. Мұндай сюжеттер бейненің десакрализациялануы, демифологизациялануы нәтижесінде туса керек. Мәселен, олар чуваштарға жер шаруашылығын, еңбек етуді үйреткен. Сондай-ақ жаудан қорғаған (Ильина, 2006: 106). Улып кәдімгі адамның баласы болып суреттеледі: «Анасы қыр адамдарының қызы, әкесі – көшбасшы болған екен» (Ильина, 2006: 105). Татар нұсқасында батырдың шаруамен кездесуі, оны аттары және соқасымен бірге қалтасына салып, үйіне әкелуі туралы айтылады (Гилязутдинов, 2000: 19).

Бұрын тотем ретінде қабылданған Алып енді тотемнің соңынан ерген бейне түрінде көрінеді. Мысалы, бір сюжет желісінде тауда өмір сүрген Улып далалық жерге көшпек болады. Сөйтіп тайпа басшыларымен сөйлесіп, сол түні құдайлармен кеңесу үшін тауға

шығады. Құлшылық жасағаннан кейін алдында бір қасқыр пайда болып, адами дауыспен сөйлейді: «О, Улып, құдайлардың әмірімен сендерді шығысқа, далалыққа бастап барамын. Сен, қорықпа, соңымнан жүр. Қашанда сенімен бірге болып, еліңді және малыңды қорғаймын» дейді (Ильина, 2006: 110).

Жалпы, алыптар туралы әңгімелер немесе аңыздар адамның жер бетінде пайда болуы мен дамуы, қалыптасу тарихы, олардың дүние туралы көзқарасы мен санасының өсу жолы екеніне көз жеткіземіз.

Ғалым В.Я. Канюков бұл сюжеттердің қоғамдық орнын талқылай отырып: «Олардың негізгі мотиві – адамның табиғатты игеруі, халықтың жер шаруашылығын меңгеріп, ұжым ретінде бірігуі» (Канюков, 1971: 40) дейді.

Улыптар туралы әңгімелердің мазмұнын зерттеуші И.С. Тукташ қазіргі чуваштар ата-бабасының тарихқа дейінгі өмір кезеңімен сабақтастырады және Улып бейнесінің астарында «жер шаруашылығына дейінгі, чуваш халқының мал шаруашылығымен байланысты өмірі көрінген» деп айтады (Тукташ, 1941).

«Бұл тарихи емес, тарихқа дейінгі аңыз. Олар әлем, адамның дамуы туралы ежелгі түсініктерден хабар берген. Бірақ, көріп отырғанымыздай, олар нақтыланып, белгілі бір мекенмен байланысып, шындық жайттармен айғақталуы мүмкін. Олардың тарихи негізі де болуы мүмкін» (Соколова, 1970: 18).

XIX-XX ғғ. Алып-батыр есімі халық танымында төбелер мен қыраттардың пайда болуымен байланысты болған. XIX ғ. К. Насыри жазбаларында: «Біздің Бұлғар елінде қай ауылға барсаң да, Алып туралы оқиға естисің. Егер маңайда қандай да бір көзге көрінер қырат болса, ол Алыптың аяқтарынан үйілген топырақтан пайда болған делінеді», – деп кездеседі (Насыри, 1974). Мұндай аңыздар татар халқы арасында өте танымал. Зерттеушілер көрсеткендей, алыптардың аяқ киімінен төгілген топырақтан төбе мен қыраттың пайда болуы мотиві кең таралымға ие. Батыс және Қиыр Шығыс елдеріндегі көп халықта кездеседі (Гилязутдинов, 2000: 19).

Ғалым Ф. Надршина: «Происхождение гор (холмов, скал-камней) в башкирских легендах нередко связывается с мифологическими сюжетами о чудесных великанах – алпах» (Надршина, 1987: 19) деген пікір білдіреді.

Сондай бір әпсанада Алпа-батыр өз мекеніне оралуы кезінде Ақеділ өзенінің Сұлман өзенімен тоғысатын жеріне жетіп, теріден жасалған аяқ киімі кынйыраққа толып қалған топырақты төгіп тастау үшін тоқтайды. ...Алпа-батыр топырақты төккені соншалық, орнында екі төбе пайда болыпты. Халық арасында бұл төбелер «Алпа комо айырытау» деп аталады, яғни, «Алпаның екі құмды тауы» деген мағынаны білдіреді (Киреев, 1970).

Башқұрт фольклорындағы аңыздар мен әпсаналарда Алп-батыр басқан жер башқұрттарға жйлау (жайлау) болған. Сонымен қатар Шаран ауданында башқұрт тайпаларына қоныс болған Алпай атты мекен бар. Башқұрт аңыздарында таулардың пайда болуын көп жағдайда алып туралы мифологиялық сюжеттермен байланыстырады («Две песчаные горы Алпа», «Алп-батыр», «Алпамыш»). Мұнда алыптар үлкен тастарды лақтыру арқылы жаумен соғысады (Валиева, 2014: 38). Ф.Г. Хисамитдинова анықтағандай, башқұрт халық шығармашылығында Алп есімінің Алып батыр, Алап, Алпан, Алпар, Алпамыш, Алпамыша секілді нұсқалары бар. Сондай-ақ башқұрт тілінде алпанлау, алпан-толпан, алпы-һалпы, т.б. сөздер жиі қолданылады (Хисамитдинова, 2006). Башқұрт мақалдары да Алп сөзін қамтиды: Алпарына күрә толпары; Алп ананан тыуар, арғамақ бейәнән тыуар; Аты-туны бар кешелә Алпамыша көсө бар; Бай булһаң, алпан бул, ярлы булһаң, калтаң бул; Маллы кеше тупланда, малһыз кеше Алпанда (Валиева, 2014: 38).

Чуваш фольклорында да таулар, қорғандар, қыраттар мен төбелердің пайда болуы мотивтеріне Улып негіз болады. Бұл көп жағдайда оның іс-әрекетінен туындайды. Мысалы, оның аяқ киімінен түскен топырақтан қорғандар (Улап тапри) пайда болады екен. Чапарлы тауы Улыптың жауға лақтырған топырағынан пайда болған делінеді (Ильина, 2006: 114-115). Жоғарыда келтірген мысалда қорғандардың шығу тегі Улыптардың жерленуімен де байланысты екені білінеді. Мұндай сюжеттер топонимикалық сипатқа ие.

Чуваш фольклорын зерттеуші Г.Ф. Юмарт құрастырған жинақта улыптар туралы мәтіндер тақырыптық жағынан бөлініп, хронологиялық принциппен жүйеленген. Сондай-ақ негізгі сюжеттері көрсетілген:

1. «Улыптардың шығу тегі туралы»;

2. «Улыптардың балалық шағы»;
3. «Улыптардың бойы, киімі, мінезі»;
4. «Улыптардың әлемді жаратуға қатысуы»;
5. «Улыптардың Еділге қоныстануы»;
6. «Улыптар соғысы мен әрекеттері»;
7. «Улыптардың жолдастары»;
8. «Улыптардың жоғалуы»;
9. «Улыптардың көз жасынан пайда болған қорғандар, қыраттар, көлдер және улып отырған жерлер»;
10. «Улыптармен байланысты наным-сенімдер» (Юмарт, 1993).

1890 жылы «Этнографическое обозрение» журналында жарық көрген қазақ сюжеті төмендегідей: «Қалмақ Толағай», яғни бұл Қалмақтың басы деген сөз. Қалба тауының бөктеріне жақын оқшау орналасқан тау осылай аталады. Таудың бүйірінде Ақтас, Қызылтас деген екі төбешік бар. Бұл таудың маңында үнемі боран соғып тұрады. (Тау мен даланың қиылысы болғандықтан солай) Оның себебін қазақтар былайша түсіндіреді. Қазақ батырлары солтүстіктен қалмақтарды ығыстырып, түре қуған заманда Тарбағатай өңірінде әкелі-балалы екі алып өмір сүріпті. Бұл қалмақтың екі батыры таяп келе жатқан жауды тоқтату үшін Ертіс өзеніне бөгеу салып, сары далаға суды жайып жібермек болады. Ол үшін екеуі құрбан шалып, «ұрғашыға жақындаспауға» серттеседі де, иықтарына Тарбағатай тауының бір жотасын арқалап келе жатып, орта жолда тынығады. Баласы әкесінен қалыңдығына қыдырып келуге рұқсат сұрайды. Әкесі рұқсат береді де, сертті бұзбау керектігін ескертеді. Бірақ баласы уәдені орындамай, ертеңінде тауды қайта көтеруге қос алыптың күштері жетпей қалады. Ашуланған әкесі ұлын өлтіреді, содан Қызылтас пайда болады. (Баланың тәні мен қанынан бұл төбе жаратылыпты.) Қаһарлы әке Дәуір-кезең шатқалындағы үңгірге еніп кетеді. Алып ата бұрынғы оқиға есіне түсіп, ауық-ауық ашуланғанда, демінен боран пайда болып, дауыл соғады-мыс.

Екінші нұсқада ұлы қалыңдығына қонақтап келген соң, тауды көтеруге әлдері келмеген әке мен бала осы жотаның астына бастырылып қалады. Қалыңдық пен анасы бұл оқиғаны естіп, қос алып қаза болған орынға жетеді. Қайғырып, қапаланған анасы қазіргі Ақтас төбешік тұрған жерге келіп, жылап-

еңірегенде, көз жасы көл боп, омырау сүті бұлақ боп ағады. Қазіргі Ақтас осылайша пайда боп, бауырындағы бұлақ сонда жаралыпты. Қасіретті ана түрегеліп біраз жүрген соң, ауыр қайғыны көтере алмай, отыра қап тағы да еңірейді. Бұл жолы көзінен жас, емшегінен сүт шықпай, оның орнына көз бен омырауынан қып-қызыл қан ағады. Содан Қызылтас пайда болған екен дейді.

Алып атаның қаһарлы рухы Дәуір-кезең үңгірінде өмір сүретін дәу жыланға көшкен. Соның ызалы демінен қазір оқтын-оқтын боран пайда болады-мыс (Этнографическое обозрение, 1890).

Ғалым А.Тойшанұлы өз зерттеуінде осы мәтіндерді келтіріп, олардың мотивтерін анықтайды:

1. Алыптар тауды көтереді.
2. Алыптардың мақсаты – өзенді бөгеу.
3. Бала тыйымды бұзады.
4. Ұрғашыға жақындаған ұлдың күші кемиді.
5. Алыптың демінен жел пайда болады.
6. Ақ сүттен ақ тас пайда болады.
7. Қызыл қаннан қызыл тас пайда болады (Тойшанұлы, 2009: 40).

Қазақтың бұл мифтерімен алтай халқындағы Сартақпай батыр туралы миф сюжеттері үндес. Өйткені қазақ мифінде әкелі-балалы алыптардың халық қамы үшін өзенді бөгесе, Сартақпай алып та баласымен бірге ел игілігі үшін өзен арнасын бұрады. Сартақпай адамдарға қажет болса, өзінің жебесімен тау мен тасты қозғалтып, асау өзеннің үстіне көпір сала білген.

Профессор С.С. Суразаков Сартақпай туралы сюжеттерді төмендегідей жіктеген:

1. «О том, как Сартақпай вместе с сыном прокладывал русла Катунь, Бии, Башкауса, Челушмана и создал Золотое озеро.
2. О том, как Сартақпай раздвинул гору Согон-Туу и образовал гору Бешпек.
3. О том, как Сартақпай с сыном строил мост через бурную Катунь.
4. Как Сартақпай уговорил Солнце и Луну затащить на небо семиголовое чудовище – Дельбегена.
5. Мифы о следах Сартақпая, оставленных на земле.
6. Мифы о пребывании Сартақпая в Монголии.
7. Мифы о смерти Сартақпая».

Сондай-ақ, «наиболее популярными являются первый и третий мифы, которые получили широкое распространение у всех родоплеменных групп Алтая» (Каташ, 1978: 30-31) деген ой білдіреді.

Бұл мифтердің барлығында қаһарманның ғажайып ерліктері туралы айтылады. Бір нұсқаларда оны Сартақпай деп атаса, келесіде – Сартақтай деп көрсетіледі. Оның барлық іс-әрекеті адам өмірін жеңілдетуге арналған. Ол адамзатқа қызмет етеді, жақсылықтың жаршысы боп жүреді.

«Сартақпай – строитель, созидатель, не знающий усталости. Трудясь ночью, он хватает рукой молнию и закрепляет ее в расщелине дерева и таким образом освещает землю. Сартақпай был богатырем-великаном. Там, где он проходил, повсюду оставались его следы на земле и даже на камнях. До того он был могучим и великим титаном. Места, связанные с именем Сартақпая, рассказывают старики, можно встретить почти во всех уголках Горного Алтая: «Вот здесь он отдыхал, а здесь оставлены следы от его ног, здесь он сидел, здесь он охотился... и т.п.» (Каташ, 1978: 32).

Сартақпайдың іс-әрекеттеріне қазақтың Алаңғасар мен Арсалаң алыбының қызметтері сәйкес келеді. «Арсалаң алып тауға барып, «бес саусағын сұғып, бір-бір дария» шығарады, оның бір жілігі Зарафшан дариясына көпір болған екен» (Диваев, 1992).

Ғалым А. Пангереев еңбегінде келтірілген Түймекент (Алаңғасар Әлиф) аңызына көңіл аударсақ: ертеде Алаңғасар Алып дейтін кісі болыпты. Оның Арсалаң Алып атты баласы бар екен. Екеуі жолаушылап, Әулиеатаның Алмалы, Қараша, Донбұта, Мойнақ дейтін жерлеріне келеді. Талас бойында Күрең атты қалмақ ханы, оның Түйме дейтін қызы болады. Қыз болса оған шарт қойып, Түйе-Мойнақ тауының етегінен шаһар орнатсаң ғана тиемін дегенді айтады. Арсалаң қыздың шартын қабыл алып, іске кіреседі. Өзі он шақырым жерден тас лақтырса, әкесі оны қағып алып қалай береді. Бірде Арсалаң Алыптың көзі Түйме қызға түсіп, лақтырған тасы әкесіне жетпей қалады. Әкесі ашу шақырып, баласын өлтірмек болады. Оның қаһарынан именіп қашқан Арсалаң кетпенмен артына қарай топырақ ата береді. Онысы тоқсан батпан екен. Содан Құмтөбе (бір варианттарда Күлтөбе) пайда болыпты-мыс. Сол төбені

халық Түймекент деп атайды екен (Пангереев, 2010: 115-116).

Ғалым А. Тойшанұлы қарастырған нұсқада әкелі-балалы қос алып Талас өзенін бөгемек болады. Тыйымды бұзып, Түйме сұлуға қарап қойған Арсалаң алып әкесінің жазасына ұшырап, қашып жүріп, тоқсан батпан кетпенімен құм үйіп, төбесіне шығып, Түйме сұлуға қарап, сора-сора боп жылаған екен. Қазіргі Арыс өзенінің бойындағы Егілген төбе содан пайда болыпты. Сондай-ақ Әулие ата маңындағы Құмтөбе, Жетітөбе деген жерлер Арсалаң алыптың тоқсан батпан кетпенімен үйген құмдары екен деседі (Тойшанұлы, 2009: 41).

Алаңғасар алып пен Арсалаң алып туралы сюжеттер Қалмақтолағай мифімен сабақтас екенін көреміз.

Архаикалық мифтердің негізгі мазмұны – жасампаздық. Онда табиғаттағы заттардың, белгілі бір тау мен тастың, көл мен өсімдіктің, т.т. жасалу жолдары баяндалады. Сол себепті ондай мифтердің көбісі түсіндірмелі (объяснительный) түрде айтылады да, ол этиологиялық (себеп-салдарлы) сипатта болады. Бұл мифтерде жасампаздық үш түрлі әдіспен, яғни үш түрлі іс-әрекетпен жүзеге асады:

а) құбылушылықтан пайда болған заттар;
б) сапар, саяхат кезінде пайда болған дүние;

в) ұрлап (алып) қашу нәтижесінде дүниеге келген нәрселер (Қасқабасов, 2002: 89). Осындай ой қорытқан академик С. Қасқабасов батырлардың шаршауы немесе алыс сапары нәтижесінде географиялық нысандардың пайда болуын осы әдістердің нақты көрінісіне жатқызады.

Ал, қазақ пен моңғол мифтерін типологиялық тұрғыдан зерттеген А. Тойшанұлы алыптардың географиялық нысандардың жасалуына қатысы бар екенін атай отырып: «Алыптар мифологиядағы әлемді ретке келтіретін жасампаз қаһарманға жуық функция атқарады» (Тойшанұлы, 2009: 41), – деп атап өткен.

Қазақ фольклорындағы Толағай батырдың дүниеге келуінің өзінде мән бар екені айтылады. Мәселен, шұрайлы жерден қоныс алған, малға да, жанға да берекелі мекенге ие болып отырған халықтың: «Бізде барлығы бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын

батырымыз болса екен», – деген бір ғана арманы болған екен деп баяндалады. Халықтың тілегіне сай дүниеге бір нәрестенің жыл санап емес, күн санап ержеткені айтылады. Сол бала қиыншылыққа ұшырап, күйзелген ел-жұрттың жағдайын ойлап, ақсақалдың кеңесімен Алатауға келіп, бала тауды арқалап кетеді. Әуелі ширақ қимылдаған ол бірте-бірте шаршап, елінің шетіне келгенде тізесі бүгіліп, ұйықтап кетеді. Толағай туралы бұл мәтінде көңіл бөлетін бірнеше фольклорлық сарын бар. Ол – Толағайдың ел қорғар адам ретінде қажет болуы, өз жұртының қамын ойлап, тау алып келуі және шаршап, ұйықтап кеткенінде сол таудың астында қалып, оның географиялық нысанының Толағай аталып кетуі. Ежелгі грек мифтерінде антропоморфты топ құрайтын алыптар бар, олардың бірі – Посейдон мен Геядан туған Антей. Ол жатжерліктерді шайқасқа шақырып, жеңген. Бұл олардың қорғаушы қызметін көрсетеді (Сахитжанова, Умарова, 2014).

«Алпамыша» атты башқұрт сюжеті бойынша алып батыр демалу үшін тастың үстіне отырады. Сөйтіп отырған жерінде тасқа айналып кеткен екен. Бұл тас Ирендек тауының маңында орналасқан (Надршина, 1987: 19).

Міне, екі сюжетте де батырлардың шаршап, демалу нәтижесінде құбылу процесі орын алған. Бұл ретте миф сюжеттерінің себеп-салдарға қатысты сипатын атап көрсеткен ғалым С. Қасқабасовтың: «Мифтердегі құбылушылық үш түрлі себепке байланысты болып келеді. Бірі – адам өте шаршағандықтан ұйықтап кетіп, сол бойда тасқа, не болмаса аңға, құсқа айналып кетеді» (Қасқабасов, 2002: 79) деген тұжырымы өз дәлелін табады.

Метаморфозалық сипаттағы ежелгі мифтерде адамзаттың синкретті ойлау жүйесі көрінген. Айналадағы ортамен бірлік ұғымы бойынша миф сюжеттерінде барлық табиғи құбылыс адами қалыпта, адам тектес бейнеде қарастырылады. Олар әрекет етеді, ойлайды, сезеді. Адамға тән бар қасиетке ие. Бұл көзқарасқа сәйкес адам тау-тасқа, ағашқа, аң-құсқа, ай-жұлдызға айнала алады.

Тау мен тас, өзен мен көл, т.б. болып құбылатын алып батырлар туралы мифтердің мазмұны өте қызықты. Бұл сюжеттерді қарастыруда зерттеуші В.И. Вербицкийдің еңбегі ерен. Ол жинаған сюжеттердің ішінде топонимикалық сипаттағы мифтердің аясы

кең. Мәселен, Алтайдағы Чаптыган және Адаган тауларының шығу тегі алып батырлармен байланысты болып келеді. Екі алып бір-бірімен ренжісіп, соғысады. Чаптыган тал жебемен атса, Адаган қару ретінде тасты пайдаланады. Соңында екі батыр тауларға айналып кетеді. Миф мазмұны бұл таулардың сыртқы белгілерін түсіндірумен аяқталады, яғни, Чаптыган тауының аясы талдарға толы болса, Адаган тауының етегінде тас көп (Вербицкий, 1893: 124-135).

Сонымен қатар Адалык және Улут-таг немесе Солок секілді тау шыңдары туралы да миф бар. Сюжетте олардың бір-бірімен кім биік, кім аласа жөнінде бәстескені айтылады. Биіктіктерін өлшеу үшін екеуі терең өзенге сүңгиді. Сөйтсе өзеннің тереңдігі Адалықтың тамағынан келсе, Улут-тагтың беліне ғана жетіпті. Осылайша Адалык жеңіліс тауыпты (Каташ, 1978: 22-23).

Алтай мифологиясында Сартақпаймен қатар Турун-Музыкай атты дәу-батыр бар. Оны XIX ғ. ортасында В.И. Вербицкий жазып алған. Ол жөнінде мынадай миф бар: «Эрлик жер бетінде Андалма-Муус деген құбыжықты жаратыпты. Ол теңізден тілін шығарып, адамды жұтып, жеген екен. Сол кезде Ульген батырларының бірі – Турун-Музыкай көктен жерге түсіп, адам болып туылады. Турун жас бала күнінде теңіз жағалауында жүгіріп жүреді. Сол кезде Андалма-Муус тілін шығарып, баланы жұтып алғысы келеді. Алайда, Турун оның өзін тілінен ұстап алып, теңізден жерге тартқаны сонша, жерді су басып кете жаздайды. Сөйтіп Турун теңіз суын іше бастайды. Көп ішкеннен Андалма-Муустың аяғы көріне бастайды. Турун оны аяқтарынан ұстап алып, жерге шығарады да, тасқа ұрады. Сол кезде құбыжықтың денесі жан-жаққа шашылып, тас қанға боялады. Осыдан түрлі-түсті тастар пайда болған екен. Содан соң Турун Андалма-Муусты садақ секілді майыстырып, пышақпен ұсақтап бөліп тастайды. Бұдан түрлі өрмекшілер, масалар, құрттар, шегіртке, т.б. жәндіктер пайда болыпты (Вербицкий, 1893: 101).

Көріп отырғанымыздай, мифтің генезисі сонау ежелгі заманнан бастау алады. Оны миф мазмұнындағы этиологиялық мотивтер де (түрлі-түсті тастардың, жәндіктердің пайда болуы) дәлелдейді. Бірақ басты идея қаһарман ерліктерінің кімге бағытталатынын түсіндіруге

негізделген. Турун-Музыкай өз әрекеттерімен адамдарға көмектесіп, оларға пайдалы іс жасайды, Андалма-Муус секілді зұлым құбыжықты жеңеді.

Түркі халықтарының аңыздық прозасында алып батыр туралы сюжеттер молынан кездеседі. Терминология тұрғысында бұл сюжеттер әр халықта әртүрлі жанрлық атауға ие. Бірінде ежелгі аңыздар қатарында қаралса, бірінде миф немесе әпсана болып анықталған. Мұның себебі, бұл сюжеттер мифологиялық мотивтерді қамтиды, сондай-ақ олардың «тарихилығы» да жоқ емес. Алыптың кескін-келбетіне, тұрмыс-тіршілігіне қатысты суреттеулер мифтік мазмұнға сәйкес болса, алыптың іс-әрекетінен пайда болған топонимдердің аталуы аңыздық немесе әпсаналық баяндауға сай келеді. Бұл ретте жанрдың тарихи категория екендігі алға шығады. Өйткені алыпқа деген халықтық көзқарас қоғамдық даму, дүниетаным динамикасы негізінде өзгеріп отырса, ол туралы сюжеттер де соған сәйкес туындайтыны рас. Мұндай таным көріністері түркі халықтарына ортақ болып келеді. Ендеше фольклорлық шығармалардың да ортақ сипат алуы – заңды құбылыс.

Чуваштар да улыптарды алғашында тотем, арғы ата, алғашқы тірлік иесі ретінде таныса, кейін оларды өздерін қорғайтын қаһарман, батыр деп біледі. Миф желілерінде батырдың өмірбаяны, оның ерліктері, жеңістері мен жеңілістері сөз болады. Мәселен, улыпқа Юман паттар, Ту паттар (тау батыр), Сил паттар (жел батыр), Шыв паттар (су батыр) бағынғаны айтылса, келесі үлгілерде Алтар куса сынды жалғыз көзді мифтік қаһарманды жеңгені айтылады. Сонымен қатар чуваштарды үш көзді жат тайпалардан қорғаған (Ильина, 2006: 107). Алып-дәулердің адамзатпен байланыс табуы ежелгі мифологиялық дүниетанымның әлсіреген тұсын байқатады. Яғни, адам санасы ілгерілеп, дүниетанымы кеңейе бастайды.

Тарихи оқиғаларды қамтыған аңыздарда да алып бейнелері орын алған. Мәселен, қарайым халқында «Аланкасар» деген аңыз сақталған. Аңыз нақты тарихи оқиғаға негізделген. Сюжетте Зарах атты кісінің баласы Аланкасар есімді жас батырдың көзсіз ерлігі туралы айтылады. Керуен бастап бара жатқан жолда кезіккен қарақшылардың басшысымен айқасы суреттеледі. «...Чтобы сын не убил

его, сказал Аланкасару: «Отсеки ему только ухо... и хватит!» Блеснул меч в руке молодого богатыря, и ухо атамана мгновенно отделилось от его головы» (Полканов, 1995). Батырдың күші мен өжеттігі сюжеттің басты нысаны екені анық. Мифтік санаға тән гиперболизация, метаморфоза элементтері мүлдем жоқ. Таза аңыз жанры аясында көрініс тапқан батырдың қаһармандық тұлғасы көрінеді. Бірақ Аланкасар есімінің берілуі – батырлық пен қаһармандықтың символы болып, ілкі баба ретіндегі Алып батыр туралы ежелгі архаикалық танымның ізін сақтап тұр. Сонымен қатар қазақ ертегілік емес прозасындағы тарихи аңыз қатарына кіретін Арыстан Алып туралы сюжет те осының айғағы екені сөзсіз (Қасқабасов, 2009: 173).

Талдау нәтижесінде айқындалған ой түйіндерінен қорытынды жасайтын болсақ, Алып бейнесіне құрылған түркі халықтарының фольклорлық сюжеттері ертегілік емес прозаның әр түрлі жанры аясында көрініс табады. Бұл Алып туралы сюжеттердің әр

жанрлық форманың өзіндік теориялық табиғатын танытатын көпқырлы сипатына байланысты. Ал мұндай көпқырлы сипат Алып бейнесінің көпқабатты, көпмағыналы бейнесінен туындаса керек. Мұндай игі ойымызды ғалым Б. Рақымов пікірі де қуаттайды: «Фольклортану ғылымында типологиялық, поэтикалық зерттеудің арнасын келер уақытта түркі әлеміне бұрып, тұтастай талдауларды қалыпты контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдеріне жүгінсек, ғылымда ілгерілеушілік болары біз айтпасақ та түсінікті». Сонымен қатар фольклорға тән синкреттілік, жанрлық интеграция, тарихилық принцип – әсер етушы факторлар екенін дәлелдеп тұр. Ең бастысы, түркі халықтарындағы алып бейнесіне құрылған сюжеттердің мотив пен мазмұн бірлігі, қаһармандық идея мен кейіпкер функциясының ортақ белгілері анықталды. Алып туралы түркілік таным фольклорлық материалдардың да түркілік жүйесін қалыптастырды.

Әдебиеттер

1. Афанасьев А.Н. Славянская мифология. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – С. 594.
2. Валиева М. Булгарские мифонимы башкирского языка // Вестник Челябинского гос. университета. Серия Филология. Искусствоведение. – 2014. – Вып. 90, №10(339). – С. 37-41.
3. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. – Москва, 1893. – 221 с.
4. Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000. – 32 с.
5. Диваев Ә. Тарту / Ф. Оразаева. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б. 60-62.
6. Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 228 с.
7. Канюков В. От фольклора к письменности. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1971. – 125 с.
8. Каташ С.С. Мифы и легенды Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Алт. кн. изд-во, 1978. – 112 с.
9. Киреев А. Башкирский народный эпос. – Уфа, 1970. – С. 141.
10. Криничная Н. Русская народная историческая проза: Вопросы генезиса и структуры. – Л.: Наука, 1987. – С. 120.
11. Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 304 б.
12. Қасқабасов С.А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
13. Надршина, 1987 – Башкирское народное творчество / Ф. Надршина. – Уфа: Башкирское кн. издание, 1987. – Т. 2. Предания и легенды. – 576 с.
14. Насыйри К. Сайланма әсәрләр: 2 т. – Казан, 1974. – Т. 1. – С. 82.
15. Одюков И. Чувашские сказания об улыпах // Вопросы русской и чувашской филологии. – Чебоксары, 1973. – Вып. 3. – С. 93.
16. Пангереев А. Қазақтың топонимдік фольклоры: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2010. – 263 б.
17. Полканов Ю.А. Легенды и предания караев (крымских караимов-тюрков). – Симферополь, 1995. – С. 20-21.
18. Сахитжанова З., Умарова З. Алыптардың ағылшын және қазақ

фольклорындағы ұқсастықтары // Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Хабаршысы. – 2014. – №3(91). – С. 15-16.

19. Соколова В.К. Русские исторические предания. – М.: Наука, 1970. – 288 с.

20. Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, 1976. – С. 67.

21. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 192 б.

22. Тукташ И. Чувашский фольклор. – Чебоксары, 1941. – С. 19.

23. Хакимзянов Ф. Язык эпитафий Волжской Булгарии. – М., 1978. – С. 106.

24. Хисамитдинова Ф.Г. Башкирская мифонимия // Ономастика Поволжья: матер. X-й междунар. науч. конф. – Уфа, 2006. – С. 338-341.

25. Чувашское народное творчество. Миф. Легенды. Предания. –Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2004. – 382 с.

26. Этнографическое обозрение / ред. Н.А. Янчук. – 1890. – №2. – С. 228-229.

27. Юмарт, 1993 – Сказания об улыпах / Г. Юмарт. – Чебоксары, 1993. – С. 3-28.

References

1. Afanasev A.N. Slavánskaia mifologia. – М.: Eksmo; SPb.: Midgard, 2008. – S. 594.

2. Valieva M. Býlgarskie mifonimy bashkirskogo iazyka // Vestnik Chelábinskogo gos. ýniversiteta. Seria Filologia. Iskýsstvovedenie. –2014. – Vyp. 90, №10(339). – S. 37-41.

3. Verbíski V.I. Altaiskie inorodsy. – Moskva, 1893. – 221 s.

4. Gilázýtdinov S.M. Tatarskie istoricheskie predania i legendy i ih hýdojestvennye osobennosti: dis. ... kand. filol. náyk. – Kazan, 2000. – 32 s.

5. Divaev Á. Tartý / F. Orazaeva. – Almaty: Ana tili, 1992. – B. 60-62.

6. Ilina G.G. Neskazochnaia proza v sisteme janrov chývashskogo fólklora: dis. ... kand. filol. náyk. – Cheboksary, 2006. – 228 s.

7. Kanúkov V. Ot fólklora k pismennosti. – Cheboksary: Chývashknigoizdat, 1971. – 125 s.

8. Katash S.S. Mify i legendy Gornogo Altaia. – Gorno-Altaysk: Alt. kn. izd-vo, 1978. – 112 s.

9. Kireev A. Bashkirski narodnyi epos. – Ýfa, 1970. – S. 141.

10. Krinichnaia N. Rýsskaia narodnaia istoricheskaia proza: Voprosy genezisa i strýktýry. – L.: Náyka, 1987. – S. 120.

11. Qasqabasov S. Oıóris (fólklor týraly). – Astana: Astana poligrafia, 2009. – 304 b.

12. Qasqabasov S.A. Janazyq. Ár jylgy zertteýler. – Astana: Áýdarma, 2002. – 584 b.

13. Nadrshina, 1987 – Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo / F. Nadrshina. – Ýfa: Bashkirskoe kn. izdanie, 1987. – T. 2. Predania i legendy. – 576 s.

14. Nasyrı K. Sailanma ásarlar: 2 t. – Kazan, 1974. – T. 1. – S. 82.

15. Odúkov I. Chývashskie skazania ob ýlypah // Voprosy rýsskoi i chývashskoi filologii. – Cheboksary, 1973. – Vyp. 3. – S. 93.

16. Pangereev A. Qazaqtýr toponimdik fólklory: filol. gyl. dokt. ... dis. – Almaty, 2010. – 263 b.

17. Polkanov Iý.A. Legendy i predania karaev (krymskih karaimov-túrkov). – Simferopol, 1995. – S. 20-21.

18. Sahitjanova Z., Ýmarova Z. Alyptardyń aғыlshyn jáne qazaq fólkloryndaғы uqsastyqtary // Ahmet Iasaуi атындағы Halyqаралыq qazaq-túrik ýniversitetiniń Habarshysy. – 2014. – №3(91). – S. 15-16.

19. Sokolova V.K. Rýsskie istoricheskie predania. – М.: Náyka, 1970. – 288 s.

20. Steblin-Kamenski M.I. Mif. – L.: Náyka, 1976. – S. 67.

21. Toishanuly A. Túrik-mońgol mifologiasy. – Almaty: Baspalar úi, 2009. – 192 b.

22. Týktash I. Chývashski fólklor. – Cheboksary, 1941. – S. 19.

23. Hakimzánov F. Iazyk epitafi Voljskoi Býlgarii. – М., 1978. – S. 106.

24. Hisamitdinova F.G. Bashkirskaa mifonimia // Onomastika Povoljá: mater. H-ı mejdýnar. náych. konf. – Ýfa, 2006. – S. 338-341.

25. Chývashskoe narodnoe tvorchestvo. Mif. Legendy. Predania. –Cheboksary: Chývash. kn. izd-vo, 2004. – 382 s.

26. Etnograficheskoe obozrenie / red. N.A. Ianchýk. – 1890. – №2. – S. 228-229.

27. Iýmart, 1993 – Skazania ob ýlypah / G. Iýmart. – Cheboksary, 1993. – S. 3-28.

Сагынадин Г.С.

Еуразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

Sagynadin G.S.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЙ СЮЖЕТ: ЖАНР И ТЮРКСКИЕ МОТИВЫ

В данной статье рассматриваются сюжеты, созданные в образе великана у тюркских народов. Цель исследования – дифференциация жанровой природы сюжета и мотивов, относящихся к великану у тюркских народов, определение того, насколько его образный характер созвучен друг с другом, в какой степени имеет место историко-генетическая преемственность, т. е. проявление тюркской природы мифологических сюжетов о великанах.

Ключевые слова: фольклор, мифологическая проза, миф, мифология, мифическое явление, легенда, предание, тотем, Алып, Улып.

FOLKLORE PLOT: GENRE AND TURKIC MOTIFS

This article discusses the plots created in the image of a giant among the Turkic peoples. The aim of the study is to differentiate the genre nature of the plot and the motives related to the giant among the Turkic peoples, to determine how its figurative character is in tune with each other, to what extent there is historical and genetic continuity, i.e. the manifestation of the Turkic nature of mythological stories about giants.

Keywords: folklore, mythological prose, myth, mythology, mythical phenomenon, legend, legend, totem, Aлып, Ulyp.